

Citation:

C.L. Ebeling, Levensbericht R.O. Jakobson, in:
Jaarboek, 1983, Amsterdam, pp. 182-188

Herdenking van

Roman Jakobson

(11 oktober 1896 – 18 juli 1982)

door C.L. Ebeling

In de inleiding tot een bundel opstellen uitgegeven ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Roman Jakobson¹ karakteriseert één der redacteurs de jubilaris als een „polyhistor”. De bedoeling met genoemde feestbundel was één specialist aan het woord te laten voor iedere tak van wetenschap waarop het werk van Jakobson een duidelijke invloed gehad heeft. Het resultaat — een boek van meer dan 500 bladzijden — wordt in het voorwoord verre van volledig genoemd. Ik heb dan ook niet de pretentie in de hierna volgende regels het indrukwekkende oeuvre van deze geleerde geheel tot zijn recht te kunnen doen komen. Bovendien zal ik in de eerste plaats de gebieden belichten die mij het meest vertrouwd zijn.

In methodisch en theoretisch opzicht vertoont het werk van Jakobson een grote eenheid. Ten grondslag aan al zijn denken ligt het structuralisme. Dit stelt hem in staat verrassende, soms gewaagde, generaliserende uitspraken te doen over de meest uiteenlopende vormen van cultuur. Hij beweegt zich graag op de raakvlakken tussen verschillende disciplines. Maar zijn uitgangspunt is steeds de taal in al haar verschijningsvormen: ik kan niet nalaten ook op deze plaats zijn meermalen geciteerde variatie op een nog vaker geciteerd vers van Terentius aan te halen: „Linguista sum; linguistici nihil a me alienum puto”.

Evenals vóór hem Ferdinand de Saussure, zag Jakobson de taalwetenschap als een onderdeel van de semiotiek (sémiologie). Als semioticus voelde hij zich het meest verplicht aan het werk van de door hem bijzonder hooggeschatte Amerikaan Charles S. Peirce. De interrelatie tussen de semiotische deelgebieden, zoals Jakobson die opvatte, kan het beste weergegeven worden in de formulering die hijzelf in 1967 hiervan gaf: „Three integrated sciences encompass each other and present three gradually increasing degrees of generality: 1. Study in communication of verbal messages = linguistics; 2. study in communication of any messages = semiotic (communication of verbal messages implied); 3. study in communication = social anthropology jointly with economics (communication of messages implied).”

Roman Osipovič Jakobson werd op 11 oktober 1896 te Moskou geboren. Hij studeerde tot 1914 aan het Lazarev Instituut voor Oosterse Talen, en vervolgens tot 1918 aan de Moskouse universiteit linguïstiek, literatuurwetenschap, folklore en psychologie. Vrijwel alle taalkundigen aldaar behoorden tot de school van Fortuna-

¹ *Roman Jakobson. Echoes of his Scholarship*, edited by Daniel Armstrong and C.H. van Schooneveld, Lisse (The Peter de Ridder Press) 1977.

tov, door Meillet eens gekarakteriseerd als de methodologisch en filosofisch meest verfijnde richting binnen het neogrammatistische comparatisme. Nog aan het eind van zijn leven spreekt Jakobson met dankbaarheid over de scholing die hij heeft gehad, ook al heeft hij de methodische grondslag van de neogrammatici, die iedere factor in de ontwikkeling van een taal geïsoleerd bestudeerden, waarschijnlijk al in zijn Moskouse jaren afgewezen. Andere elementen in dit denken waarmee hij zich al spoedig niet blijkt te kunnen verenigen zijn de mechanistische causaliteit en de zuiver naturalistische opvatting van de taalkundige empirie. Een belangrijke aanvulling op de universitaire studie was de in 1915 opgerichte Moskouse Linguïstische Kring, waarvan Jakobson — hij was toen 19 jaar! — de eerste voorzitter was en één van de drijvende krachten. Men beperkte zich niet tot taalkunde: een onderwerp van felle discussies vormde, bijvoorbeeld, Husserl's *Logische Untersuchungen*. Maar de linguïstiek stond centraal. Aan de orde was het opkomende structuralisme dat, in tegenstelling tot de later veelal als „atomisme” gekenschetste neogrammatistische theorie, bij de analyse van taalfeiten vooral zoekt naar de interrelatie van de samenstellende delen op alle niveau's en de relatie van de delen tot het geheel. Het nieuwe denken was op twee plaatsen ongeveer gelijktijdig in ontwikkeling. Vooreerst was daar de zogeheten School van Kazan' onder leiding van Jan Baudouin de Courtenay en zijn leerling en medewerker, de jonggestorven Mikolaj Kruszewski, die vooral door toedoen van Jakobson aan de vergetelheid is ontrukkt en door hem zelfs hoger geschat werd dan zijn leermeester. Het andere centrum was Genève, waar Ferdinand de Saussure doceerde, op wiens werk de Westeuropese linguïstiek decennia lang georiënteerd is geweest. De ideeën van De Saussure vonden bij de Moskouse kring een enthousiast pleitbezorger in Sergej Karcevskij, die voor enkele jaren terug was in zijn geboorteland, na als emigrant in Genève te hebben gewoond, waar hij bij De Saussure gestudeerd had.

Gedurende zijn studietijd legde Jakobson een actieve belangstelling aan de dag voor de toenmalige avantgardistische kunststromingen, zoals kubisme, constructivisme, minimalisme, futurisme. Hij verkeerde graag in het gezelschap van dichters en schilders, van wie hij velen tot zijn vrienden mocht rekenen: Majakovskij, Chlebnikov, Kručenyč, Malevič. Hij onderhield ook nauwe contacten met OPOJAZ (Gezelschap voor de Studie van Poëtische Taal) in Sint-Petersburg, in welke stad hij in 1917 nog een aantal maanden gestudeerd heeft. Naar alle waarschijnlijkheid is zijn eerste gedrukte werk een reeks glossolalische gedichten in een door Kručenyč geredigeerde bundel (1914). Maar in dezelfde tijd reeds doet hij zich gelden als theoreticus, als verdediger van nonfiguratieve beeldende kunst en nonrefentiële poëzie. In 1919 schrijft hij onder meer een studie over de dichter Chlebnikov die tot op de dag van vandaag nog niets van zijn waarde heeft ingeboet: *De Nieuwste Russische Poëzie* (gepubliceerd in Praag in 1921). Uit deze periode dateert zijn stelling, die hij later herhaaldelijk heeft uitgewerkt en verdiept, dat poëzie een taaluiting is die gericht is op de uitdrukking. Ook formuleert hij dan al enkele gedachten die ten grondslag liggen aan het Russische formalisme: het „procédé”, de „blootlegging van het procédé”, de „vreemd-making”, effecten die bereikt worden door doorbreking van gevestigde esthetische normen, door vergroting van de afstand tussen vorm en betekenis (tussen signans en signatum).

De enorme werkkraft die Jakobson zijn leven lang gekenmerkt heeft, stelde hem in staat in 1915 en '16 ook nog dialectologisch en folkloristisch veldwerk te verrich-

ten. Hij ontving in 1916 de Buslaev-prijs voor een onderzoek naar de taal van de Noordrussische epische volkspoëzie. In 1918 werd hij aangesteld bij de leerstoel voor Russische taal- en letterkunde aan de universiteit van Moskou. Na nog korte tijd professor in de orthoëpie geweest te zijn aan de Moskouse toneelschool, maakte hij als attaché voor pers en cultuur deel uit van de eerste Sowjetrussische missie naar Praag (1920). Hij keerde niet naar Rusland terug. Tsjechoslowakije zou zijn tweede vaderland worden.

In de jonge republiek trof Jakobson een milieu aan dat sterk deed denken aan de kringen waarin hij vóór en tijdens de oorlog in Rusland verkeerd had. Dezelfde vernieuwingsdrang bezielde de groep van kunstenaars Devětsil, die zich gegroepeerd had rond de figuur van de theoreticus Karel Teige. Hun leuze is „poëtisme”, men streeft ook hier naar de autonomie van het teken, naar het lossen maken van de band tussen het teken en datgene waar het voor staat. Alle uitingen van kunst zijn hierbij betrokken, niet alleen de poëzie, maar ook de schilderkunst, de architectuur, het toneel, de film. Op het gebied van de beeldende kunsten komt de term „artificialisme” op, waaruit blijkt hoe dicht men bij de denkwereld van het Russische formalisme stond. Jakobson, die weldra bevriend raakte met verschillende jonge kunstenaars, was de levende brug tussen de stromingen in beide landen. Uiteraard stonden de nieuwlichters aan felle aanvallen bloot van de zijde van meer behoudende kunstbroeders, en weer stelde Jakobson zich in polemieken nadrukkelijk op als verdediger van de avant-garde: „de taal van de communicatie, die als doel het ding heeft waarover men spreekt, en de poëtische taal, waarvan het enige doel de uitdrukking is, zijn twee dikwijls tegenstrijdige linguïstische systemen,” zo schreef hij in deze tijd.

Behalve door zijn betrokkenheid bij de modernistische experimenten heeft Jakobson zich een plaats verworven in de geschiedenis van de Tsjechische literatuur door zijn geschriften over de Oudtsjechische poëzie van de dertiende tot de vijftiende eeuw. Tot dan was deze literatuur uitsluitend onderwerp van filologisch en historisch onderzoek geweest, zij werd tekstkritisch uitgegeven en becommentarieerd, en als bron gebruikt voor de kennis van het geestelijk en maatschappelijk leven in de Middeleeuwen. Deze benadering bevredigde Jakobson slechts ten dele, hij vroeg daarnaast met klem aandacht voor het esthetische aspect, waarbij hij zich baseerde op de maxime van het Russisch formalisme die luidt: „het object van literaire studie is niet literatuur, maar literairheid”. Mede door de toepassing van de inzichten van het formalisme op Oudtsjechische poëtische teksten verdiept hij de oorspronkelijke visie — volgens welke een dichtwerk beschreven moet worden als de som van de erin optredende linguïstische procédés — tot een minder mechanistische beschouwingwijze waarbij sprake is van een systeem van procédés die volgens bepaalde wetten op elkaar betrokken zijn en zo een hiërarchie vormen. De geschiedenis van de dichtkunst bestaat dan in een beschrijving van de verschuivingen binnen deze hiërarchie. Dit leidt Jakobson ertoe de Oudtsjechische poëzie te vergelijken met de alleroudste Slavische dichterlijke voortbrengselen. De methode is dus niet gebonden aan het werk van een bepaalde periode. Als illustraties van de algemene toepasbaarheid mogen gelden Jakobson's analyses uit diezelfde tijd van negentiende-eeuwse Russische en Tsjechische gedichten. Met gebruikmaking van zijn algemene inzichten in poëtica heeft Jakobson voorts van enkele slechts uit latere handschriften bekende Oudtsjechische gedichten een reconstructie van de oorspronkelijke versie gepubliceerd.

In 1923 verscheen Jakobson's eerste boek over versificatie, een onderwerp dat hem altijd zou blijven bezighouden. Hij behandelt hierin het Tsjechische vers in vergelijking met het Russische. Zijn eerste stelling is dat de studie van versificatie niet tot resultaten van betekenis kan voeren als men zich beperkt tot één taal, tot één metrisch systeem. Zijn tweede stelling is dat men dient te onderscheiden tussen fonologische eenheden en niet-grammaticale concomitante eenheden: alleen de eerste zijn relevant voor het constitueren van verzen. Het opmerkelijke is dat hij hier met betrekking tot metrische vraagstukken deze taalkundige noties gebruikte reeds voordat hij ze in zijn eigenlijke taalkundige werk introduceerde. Zijn doel is het vinden van universele principes. De vergelijking van een groot aantal verschillende metrische systemen, niet in de laatste plaats in orale poëzie, stelt hem in staat wetmatigheden te formuleren met behulp waarvan men op grond van taalkundige gegevens kan voorspellen welke prosodieën voor een gegeven taal theoretisch mogelijk zijn. Hij slaagde er op deze wijze in Oerslavische metrische vormen te reconstrueren, en breidde hiermee de kennis van de historische Indo-Europese versificatie belangrijk uit.

Het is een algemeen erkend feit dat de Praagse Linguïstische Kring van enorme betekenis is geweest voor de theorievorming binnen de taalwetenschap. Van dit gezelschap was Jakobson in 1926 één der oprichters. Hoewel men het aandeel van de Tsjechische leden niet moet onderschatten — vooral Mathesius heeft met zijn ideeën over functioneel zinsperspectief school gemaakt — toch werd het gezicht van de groep hoofdzakelijk bepaald door Jakobson en prins Nikolaj Trubetzkoy, eveneens een emigrant uit Rusland. De samenwerking tussen deze twee onderzoekers was heel nauw, zodat het voor sommige later zo vruchtbaar gebleken gedachten niet met zekerheid is uit te maken wie van hen beiden ervoor verantwoordelijk is geweest. Aanvankelijk stond de fonologie in het middelpunt. Het criterium der distinctiviteit gaat terug op De Saussure en Baudouin de Courtenay (en Baudouin had het weer van een amateur-linguïst uit het begin van de negentiende eeuw, generaal Józef Mroziński, zoals Jakobson jaren later vaststelde), maar het werd in de Praagse school één van de grondprincipes. Ook het foneem is niet door de Praagse structuralisten ontdekt, maar kreeg bij hen zijn fundamentele plaats in het klanksysteem. In 1932 werd het door Jakobson voor het eerst gedefinieerd als een bundel distinctieve eigenschappen. Hij was het ook die de begrippen „neutralisatie” en „archifoneem” invoerde (door anderen echter aan Trubetzkoy toegeschreven), en aannam — maar deze gedachte is door Trubetzkoy nooit overgenomen — dat alle fonologische opposities binair zijn. Trubetzkoy onderscheidde verschillende types van opposities, en introduceerde voor bepaalde opposities de onderscheiding tussen het gekenmerkte en het ongekende lid. Hiermee was het beeld van de klassieke synchrone fonologie compleet.

In de diachrone fonologie heeft Jakobson nieuwe wegen gewezen met een studie over de klankgeschiedenis van het Russisch, waarin hij uitgaat van een duidelijk teleologische visie op taalontwikkeling. Door de dynamiek in een taalsysteem te beklemtonen heeft hij de door De Saussure getrokken scheidslijn tussen synchronie en diachronie iets van haar scherpte ontnomen. Het is in dit verband overigens opmerkelijk hoe hij, hier en elders, ook nog tegen het einde van zijn leven, de onvolkomenheden in de theorie van De Saussure heeft benadrukt. Zo nuanceert hij de door De Saussure ingevoerde tegenstelling tussen *langue* en *parole*, en verzet zich tegen

het principe van de lineariteit: immers de fonemen mogen dan lineair gerangschikt zijn, de distinctieve eigenschappen binnen het foneem worden gelijktijdig gerealiseerd. Hij bestreed sinds 1958 ook de absolute geldigheid van de stelling dat de vorm van een taalteken arbitrair is, waarbij hij zich in de eerste plaats beriep op het argument dat in alle flecterende talen slechts een beperkt deel van de beschikbare medeklinkers in de uitgangen kunnen optreden.

Tot zover de rijke oogst van een negentienjarig verblijf in Tsjechoslowakije. Van 1933 tot 1939 was hij docent in de Russische filologie aan de Masaryk-Universiteit te Brno. In 1937 werd hij daar hoogleraar; toen werd ook zijn leeropdracht uitgebreid met Oudtsjechische letterkunde. Zijn betekenis voor de Tsjechische cultuur tussen de beide wereldoorlogen is ontegenzeggelijk heel groot geweest, maar helaas kunnen de naoorlogse Tsjechen van hun waardering alleen doen blijken tijdens de perioden van „dooi”. In 1968 werd hem zelfs een eredoctoraat toegekend. Vaker wordt zijn naam opvallend verzwegen op de plaatsen waar men die verwachten zou, of wordt hij ten tonele gevoerd als de „kwade genius van de Tsjechische taalwetenschap”, als een „ideologische vijand”.

Toen Jakobson in 1939 de wijk moest nemen voor de Duitsers, ging hij achtereenvolgens naar Denemarken, Noorwegen en Zweden. Uit de weinige onrustige jaren die hij in Skandinavië doorbracht stamt niettemin het eerste van zijn invloedrijke werken over kindertaal en afasie. Hij toont hierin aan dat de elementen van de taal die een kind het laatst aanleert ook de eerste zijn die een afaticus verliest.

In 1942 vestigde Jakobson zich in de Verenigde Staten. Zijn universitaire carrière daar was als volgt: 1942-'46 Professor of General Linguistics and of Czechoslovak Studies aan de Ecole Libre des Hautes Etudes, 1943-'49 Professor of General Linguistics aan Columbia University (leeropdracht in 1946 uitgebreid met Slavic Studies), 1949-'67 Professor of Slavic Languages and Literatures and General Linguistics aan Harvard University, en 1957-'67 Institute Professor aan het Massachusetts Institute of Technology.

In het begin van zijn Amerikaanse tijd vond hij in één opzicht aansluiting bij het werk van Leonard Bloomfield, wiens ideeën toen nog een overheersende positie innamen in de linguïstiek aldaar. Zoals bekend is het van oudsher in de traditionele schoolgrammatica, vooral van de klassieke talen, gebruikelijk de verschillende vormen van een paradigma met behulp van regels af te leiden uit een gering aantal grondvormen. Bloomfield stelde voor één „onderliggende” vorm te kiezen, en wel een zodanige vorm dat de benodigde regels zo eenvoudig mogelijk zouden zijn. Hij illustreerde dit aan de hand van het Menomini, een Algonquin-taal, maar Jakobson koos als voorbeeld de Russische conjugatie (1948), waardoor hij een groter publiek bereikte, en bovendien preciseerde hij de methode. Het werd één van zijn meest commentarieerde en nagevolgde werken. Door dit artikel moet Jakobson beschouwd worden als een voorloper van de huidige generatieve fonologie.

Ook anderszins beïnvloedden zijn directe contacten met Amerikaanse onderzoekers zijn werk. Hij had in Europa al gezocht naar een zo groot mogelijke generalisatie in de definities van de distinctieve klankenmerken. In Amerika was men tijdens de oorlog en de eerste jaren daarna druk doende met het onderzoek naar de mogelijkheid de klankgolven van gesproken taal langs mechanische weg visueel af te beelden, een streven dat was ingegeven door de wens het gebruik van de telefoon ook voor doven mogelijk te maken, de zogenaamde „visible speech” (Bell Laborato-

ries). De praktische toepassing die men beoogde is nooit verwezenlijkt, maar Jakobson, die de experimenten van nabij volgde, kwam tot de conclusie dat het mogelijk was de distinctieve eigenschappen van klinkers en medeklinkers onder één noemer te brengen als men uitging van de acoustische feiten. Zijn boek hierover (samen met Fant en Halle, 1952) heeft het fonologisch onderzoek in een wezenlijk nieuwe richting gestuurd.

Tegelijkertijd besteedde hij veel aandacht aan de Oudrussische letterkunde, culminerend in een verbeterde polemieek met de Fransman Mazon over het beroemde (of beruchte) *Slovo o polku Igorevě*. Van dit document uit de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw, dat door velen als het belangrijkste werk uit de Oudrussische literatuur wordt beschouwd, bestond één zestiende-eeuwse kopie, die echter in 1812 bij de brand van Moskou verloren is gegaan nadat er twee afschriften van gemaakt waren. Mazon verklaarde het tot een achttiende-eeuwse pastiche, Jakobson verdedigde de echtheid. Nu, na de dood van beide geleerden, wordt de discussie voortgezet door hun opvolgers.

In de zestiger jaren en daarna werkte Jakobson zijn gedachten over de structuur van literaire werken verder uit. Uitgaande van taalkundige noties zet hij de volgende vergelijking op: paradigmatic : syntagmatic = selectie : contiguiteit/combinatie = metaforiek : metonymie. Het omklappen van de paradigmatische as op de syntagmatische is een overal terug te vinden procédé, van de oudste volkspoëzie tot de hedendaagse experimentelen. Het eenvoudigste voorbeeld van dit procédé is de herhaling van vorm- of structurelementen in een tekst. Talrijk zijn de navolgers, die de door hem ingevoerde begrippen „parallellie” en „paronomasia” op uiteenlopende literaire voortbrengselen toepassen.

In 1956 bezocht Jakobson weer voor het eerst na 36 jaar de Sowjet-Unie. De taalkunde was daar verkommerd onder de dodelijke dwang van de absurde leer van Marr, de enige theorie die was toegestaan (alle talen ter wereld zouden ontstaan zijn uit de vier oerwoorden *sal, ber, jon* en *roš*). Stalin zelf had hier enkele jaren voor zijn dood abrupt een einde aan gemaakt, maar eigenlijk slechts het ene keurslijf vervangen door een ander. Toen na de dood van Stalin een ontspanning intrad, kreeg de linguïstiek weer kansen. Jakobson's eerste reizen werden ware zegetochten. Zijn lezingen trokken een enthousiast publiek. Ieder „venster op Europa” veroorzaakte in die tijd een zekere opwindung, maar in dit geval was de beroemde westerling bovendien een landgenoot, wat duidelijk de nationalistische gevoelens prikkelde. Hij sprak zijn gehoor toe in een ietwat archaïserende taal, het zogenaamde „Oudmoskous”, dat hij, niet geheel zonder ijdelheid, cultiveerde. Daarbij moet men bedenken dat Jakobson een begenadigd spreker was, neigende naar het rhetorische. Hij had de gewoonte, ook op zijn wekelijkse colleges, zijn stroom van zorgvuldig geconstrueerde, zonder enige hapering uitgesproken volzinnen, telkens na ongeveer vijf minuten te onderbreken; hij nam dan zijn bril af, pakte een klein stukje papier op, waarvan er verschillende voor hem lagen uitgespreid, hield dat een ogenblik vlak voor zijn gezicht, en had zo weer stof voor de volgende passage. Hij deed dat met hetzelfde gemak in het Engels, Frans, Duits en Tsjechisch: feilloos wat constructies en woordkeus betreft, maar met een uitspraak die zijn Poolse collega Kuryłowicz het bon-mot in de mond gaf: „Jakobson spreekt zes talen perfect, maar allemaal in het Russisch.”

Jakobson's invloed op verschillende takken van wetenschap kan moeilijk worden

overschat. Merkwaardigerwijze is hij bij de huidige generatie van taalkundigen minder bekend dan bij de beoefenaren van andere disciplines, zoals de literatuurwetenschap, ofschoon zijn linguïstische ideeën zoals gezegd ten grondslag lagen aan een groot deel van zijn denken op andere terreinen. Dat de belangstelling voor het structuralisme in de taalwetenschap is getaand vindt zijn oorzaak in de opkomst en bloei gedurende de laatste decennia van de transformationeel-generatieve grammatica. Deze heeft het werk van Jakobson goeddeels genegeerd, met uitzondering van enkele marginale punten, zoals de definities van de klankeigenschappen. De distinctiviteit van deze eigenschappen is echter als criterium afgeschaft, en, in samenhang hiermee, wordt in de beschrijving het autonome niveau der fonemen niet langer erkend. Ook het principe dat er in de taal geen vorm is zonder betekenis, en geen betekenis zonder vorm, is niet gehandhaafd. Toch zijn zijn theorieën, zij het in bescheiden mate, bij enkelingen een onderwerp van studie gebleven en zelfs verder uitgewerkt. In de allerlaatste tijd zijn er, ook ten onzent, tekenen van een weer toenemende belangstelling.

Geheel anders is de toestand op de andere gebieden waarop Jakobson een semiotische, structuralistische aanpak van toepassing achtte. Zijn geschriften zijn in sterke mate programmatisch van aard, en zij blijven voor velen een rijke bron van inspiratie.